

EKONOMIJA IN MORALA

France Černe

I

Skoraj tuje je bilo pri nas do nedavnega govoriti o morali v gospodarstvu in podobnem.¹ Govorili smo samo o kriminalu, ki ga povzročajo razni predstavniki starih razredov ali pa deklasirani elementi.

Razlog za takšno izogibanje besedi *moral*a je bil najprej v tem, da je bil *socializem* teoretično istoveten s *čisto moral*o in obratno. Razvijanje socialističnih odnosov in institucij naj bi pomenilo graditev popolnoma moralne družbe. Brž ko pa bi bila povsod samo še *moral*a, bi nemorale ne bilo in tako sploh ne bi imelo več smisla govoriti o morali.

Z druge strani je začel izrivati *moral*o iz socialističnega slovarja vedno močnejši *razvoj pozitivizma v družbeni znanosti*. Dejstvo je, da so mnogi začeli govoriti o spreminjanju klasične politične ekonomije v neko nevtralnno, tehnično, večinoma matematizirano ekonomsko analizo, ki ne pozna vrednostnih sodb, je nevtralna do vprašanja: boljše-slabše, pravično-nepravično, in ki govori samo o ekonomskem optimumu ali neoptimumu ipd. Nekateri ekonomisti so celo že trdili, češ da gre ugotavljati slabost oziroma neučinkovitost proizvodnje ali delitve le z vidika boljšega ali slabšega poznavanja ekonomskih zakonov, kar v poslednji instanci pomeni, da bi v primeru »popolnega« spoznanja ekonomskih zakonov imeli »popolno« gospodarjenje, kjer bi bila vsaka razprava o nemorali nesmiselna.

Ta pozitivistični beg pa je, kot bomo skušali kasneje dokazati, neuspešen, kajti ljudje morajo hočeš-nočeš vsak dan reševati gospodarska vprašanja tudi kot moralna vprašanja. Brž ko torej razumemo *socializem* nekoliko manj poetično, kot *realno fazo v družbenem razvoju*, s prednostmi in pomanjkljivostmi, z vsemi možnimi odkloni v ravnanju posameznikov in posameznih skupin ljudi, potem je razumljivo, da ne le moremo, ampak tudi moramo govoriti o moralnih ali nemoralnih dejanjih ljudi.

Po mojem mnenju bi v gospodarstvu *moralnih problemov ne bilo* le v dveh primerih: 1. ko bi bilo vseh dobrin v takšnem izobilju, da bi izginilo tudi vprašanje večjega ali manjšega deleža pri skupni količini dobrin.

¹ Na simpoziju o »Alienaciji in integraciji človeka v naši družbi«, ki je bil v Ljubljani od 9. do 10. januarja t. l., so nekateri sociologi in filozofi očitali ekonomistom, češ da so se namesto k racionalnejšim oblikam gospodarjenja zatekli k »moralizirajočemu gospodarstvu«.

da bi torej ne bilo več vprašanja posedovanja dobrin in pa 2. ko bi bil vsakdo popolno družbeno bitje s popolnim znanjem in s popolnoma istovetno družbeno zavestjo, in bi torej ne deloval na podlagi osebnih materialnih, ampak družbenih, altruističnih pobud. Vsem pa nam je jasno, da ti dve predpostavki v današnjem svetu nista stvarni predpostavki, s čimer smo še bolj utrdili dvom o domnevi, češ da imamo opravka s takšno družbo, ki ne pozna več moralnih problemov.

Da se ekonomija do sedaj ni mogla izogniti »moraliziranju«, naj nam pokaže tudi kratek zgodovinski pregled.

II

Neizpodbitno dejstvo je, da so se ljudje (predvsem pa veliki misleci) v zgodovini zavedali moralnih problemov v gospodarstvu, vezanih predvsem na posedovanje, pridobivanje in prisvajanje materialnega bogastva. Kategorije kot so premoženje, lastnina, menjava, cena, dohodek, dobiček, obresti, rente itd. so bile vedno pod vprašanjem pravičnosti ali pa nepravičnosti pa torej za ljudi tako ali drugače ovrednotene. Iz tega razloga so nekateri ekonomijo vključevali ne le v družbene vede, ampak so menili, da je v dobršnem delu moralna filozofija, osnovana na določeni etiki, ali v modernem jeziku, vrednostno behavioristična veda.

Spomnimo se, da je že Aristotel ločil ekonomiko kot nauk o pravilnem gospodarjenju z dobrinami po njihovem uporabnem namenu od *hrematistike*, ki je nauk o protinaravnem gospodarjenju z dobrinami v pridobitne namene. Razmišljajoč o menjavi, meni Aristotel, da je ta poštena in pravična, če temelji menjalna vrednost na proporcionalni recipročnosti, to je v nekem smislu na menjavi enakih količin dela.

Prav ta aristotelovski problem srečamo kasneje pri kanonistih in sholastikih (Albert Veliki, Tomaž Akvinski in drugi). Spomnimo se samo na srednjeveško sholastično idejo o »pravični ceni«, ki naj bi temeljila na stroških, tako da bi omogočila vsakemu stanu dohodek, primeren njegovemu družbenemu položaju. Po njihovem mnenju je bil greh, če je nekdo prodajal dobrino po ceni, ki je bila višja od pravične cene. Obresti so bile nazoren primer takšnega pridobivanja denarja, ki ni v skladu z dejanjem, in zato so bile proglašene za nemoralno, pregrešno institucijo. Če je bilo premoženje po mnenju prvih cerkvenih očetov lahko le skupno in privatna lastnina sama po sebi zlo, se je začelo zaradi praktičnega kopičenja premoženja v rokah posvetne in cerkvene gosposke, premoženje tolmačiti drugače, od boga dano, a izročeno človeku v uporabljanje kot pozitivna pravica. Podobno evolucijo je doživelo mnenje o trgovini, ki se je po križarskih vojnah široko razbohotila (zlasti v italijanskih mestih, kjer je bila katoliška cerkev vodilna sila).

Že ta kratek prikaz idej nam pove, da je bil za katoliški srednji vek značilen *normativni nauk o gospodarskih procesih*, ki pa je deloma moral evoluirati zaradi velikega nesoglasja s prakso, ki se je razvijala na drugačnih »moralnih« normah (ne le da ni obrestna mera izginila iz gospodarstva, ampak je bila celo zelo visoka, tudi do 60 %).

V nasprotju s fevdalnim srednjim vekom je rojstvo novega kapitalističnega sistema začelo poganjati nove ideje o morali v gospodarstvu. Pod

vplivom žive praktične dejavnosti je bil v ospredje postavljen človek — to pa najprej v *makiavelistični egoistični težnji* po premoženju in oblasti (v ekonomiji v obliki merkantilističnega nauka) nato pa vse bolj v *hobbsovsko-smithianski*² in končno *manchestrski laissez saire filozofiji*. Po tej filozofiji je človek pridobitno, profیلno usmerjen podjetnik, ki ga ženeta naravna, neomejena žeja po profitu (prehod od puritanizma k utilitarizmu) in pa konkurenčna borba. Hkrati je proglašeno tržno pridobitno gospodarstvo za prirodni gospodarski red in je naloga ekonomske vede samo, da čimbolje spozna to prirodno stanje, človek pa da se temu stanju čimbolje prilagodi.

Ta filozofija je hkrati tudi začetek pohoda racionalizma. Etični zakon vlada prirodi, prirodni zakon je etičen. Zakon logike je, da spoznamo prirodne zakone. Zato ekonomska veda ni veda o tem, kako naj bi bilo, ampak o tem, kakšni so pojavi v kompleksni kavzalni medsebojni odvisnosti v tržnem gospodarstvu.

S tem pa ta nauk ni bil samo nasproten srednjeveškemu nauku, marveč je zanikoval tudi makiavelistično-merkantilistično teorijo, po kateri sta lahko vlada in država po svoji volji regulirala gospodarstvo. Misel klasikov politične ekonomije (A. Smith, D. Ricardo) je bila, da je državna intervencija sploh nezaželena, kajti razvoj gospodarskih procesov na osnovi konkurence vodi avtomatično k redu in ravnotežju.

Na podlagi takega nauka so ti ekonomisti obravnavali tudi moralno stran gospodarjenja. Gospodarsko stanje, ki ga zagotavlja naravno (beri: tržno) dogajanje ob pogojih razvite konkurence in individualnega interesa, je ravnotežno, »pravično«³ gospodarsko stanje v korist blagostanja vseh ljudi. Dohodki in cene, ki se oblikujejo v tem položaju, so normalni, prirodni (v tem smislu tudi moralni). Tržno gospodarstvo je torej naravni gospodarski red in v skladu z moralnimi zakoni.

To je tista ekonomija, ki se prične z Baconom, Hobbesom in W. Pettyjem, razvijajo jo fiziokrati ter se nazadnje pojavi kot logični sistem v klasični politični ekonomiji Smitha in Richarda.

Če je bila napaka srednjeveškega sholastičnega nauka v tem, da je v svojih teoloških moralnih normah postavljaj za temelj človekovega ravnanja v gospodarstvu zgled božjih zapovedi, pa je bila napaka klasičnega sistema v tem, da je videl prirodno moralo zagotovljeno v kapitalističnem tržnem sistemu samem. Ne le da klasiki politične ekonomije niso videli razredne družbe, kjer je ravnanje pripadnikov obeh poglavitnih razredov različno, ampak so z idealiziranjem *laissez faire* sistema, ki je kaj kmalu začel producirati gospodarske krize kot veliko zlo, napravili podobno normativno napako, kakršno so na podlagi docela drugačnega izhodišča storili tudi srednjeveški sholastiki (to je, kakšen naj bi bil tržni sistem po njihovi zamisli, a ne, kakšen stvarno je).

Na to neprirodnost, razrednost kapitalističnega sistema in zgodovinsko nemoralnost kapitalistične družbe je opozoril v svojih delih predvsem K. Marx, ki je sistemu snel masko prividne čiste racionalnosti — prirodnosti — pravičnosti. Pa tudi nekateri nasledniki klasikov politične ekonomije so se začeli zavedati te neprirodnosti abstraktnega kapitali-

² Čeprav je A. Smith zavračal Hobbesov skrajni egoizem.

stičnega tržnega sistema, čeprav niso sledili Marxovim sklepanjem in predvidevanjem. Mnogi sodobni nemarksistični ekonomisti iščejo rešitev v poglobljenih parcialnih, empiričnih analizah tržnega gospodarstva, iščoč le pozitivno, le to, kaj dejansko je (»ist«, »is«, ne pa »soll sein«, »ought to be«).³

Resnici na ljubo pa je treba povedati, da sta bili v razvoju ekonomije dve večji izjemi. Veliki angleški ekonomist J.M. Keynes je za klasiki politične ekonomije še enkrat poizkusil izdelati bolj realistično, kompleksno analizo sodobnega kapitalističnega tržnega gospodarstva. Tako imenovani *welfare ekonomisti* (teoretiki ekonomske blaginje) pa so si ponovno postavili vprašanje optima v proizvodnji in v delitvi glede na blaginjo vseh prebivalcev (zlasti glede na deformirane odnose po monopolih). Obe šoli, ki se včasih celo povezujeta, priznavata a) da kapitalistični tržni sistem ni a priori sistem ravnotežja in optima, in b) da lahko država, ob ohranjenju konkurence in zlasti z redistribucijsko politiko prispeva k bolj učinkovitemu in pravičnemu funkcioniranju sistema. S tem je bil seveda porušen nauk o prirodni morali kapitalizma, dasiravno ti ekonomisti tega neposredno ne trdijo.

Če je Marx prišel do sklepa, da bo prišlo do vidnega izboljšanja gospodarjenja le z revolucionarnim spreminjanjem kapitalističnega tržnega sistema, pa vidijo keynesianci in *welfare ekonomisti* njegovo izboljšanje le v reformiranju nekaterih odnosov. Vsi pa zavračajo (čeprav zopet z raznih zornih kotov) nesmisel *laissez-faire* nauka o prirodnosti tega sistema.

III

Kot vemo, je Marxova analitična metoda dialektična. Tudi morala je zanj dialektična kategorija zavesti. Pri Marxu najdemo tako rekoč za-rodek *trojnega gledanja na moralo*.

Prvi pogled na moralo je Marx povezal s kategorijo dela. Odtujevanje delavca od njegovega produkta in dela pa s tem tudi od sebe samega, od svojega pravega človeškega bistva in od drugih ljudi je dokaz nemoralnosti institucij.⁴ Ta moment je še posebej poudarjen v nekaterih njegovih mislih o prihodnji socialistični družbi, kjer naj bi z ukinjanjem privatne lastnine prenehalo odtujevanje produkta dela od delavca pa s tem nemoralno odtujevanje ljudi drugega od drugega.

Drugič razume Marx moralo kapitalistične (buržoazne) družbe kot zgodovinsko institucijo, vezano na konkretne zgodovinske družbenoekonomske odnose. Pravica do lastnine, nedotakljivost privatne lastnine, pravica kapitalistov do profita, mezda itd. so ekonomske in moralne kategorije določene družbe.

³ V tem članku ni možnosti govoriti o vseh smereh in šolah v ekonomiji.

⁴ »Neposredna posledica tega, da je človek odtujen produktu svojega dela, svoji življenjski dejavnosti, svojemu generičnemu bistvu je *odtujen človeka od človeka*. Če se človek sam sebi zoperstavlja, potem se mu zoperstavlja tudi drugi človek« (Karl Marx i Friedrich Engels, *Rani radovi*, izbor, Kultura, Zagreb 1955, str. 204).

Tretjič je za Marxa v razredni družbi morala vedno razredna kategorija. Vsak razred ima svoj moralni kodeks. Enotne, obče morale v razredni družbi ni.

Po Marxu pride v buržoazni družbi lahko do dvojnega rušenja moralnih norm. Eno rušenje bi imenovali »negativno«. To bi bilo takšno, kadar gre za povečano izkoriščanje človeka po človeku, za povečano odtujevanje dela in človeka od človeka. Drugo rušenje imenujemo »pozitivno«. Do tega rušenja buržoaznih moralnih norm bo prišlo, če se bo afirmirala proletarska morala⁵ kot morala prihajajoče socialistične družbe v boju proti kapitalističnim institucijam, za njihovo preoblikovanje od vrha do tal. S tega vidika je negacija obstoječe morale dejansko nekaj moralnega. Nekaj, kar je v očeh oficialne buržoazne družbe nemoralno, pa je moralno v očeh proletariata.

V socializmu oziroma točneje v komunistični družbi naj bi bila slednjic le vzpostavljena identiteta človekovega bistva z njegovimi pojavnimi oblikami. Vse manifestacijske oblike človekovega ravnanja in delovanja naj bi bile izvedene iz njegovega bistva kot človeka, v katerem je skladnost individualnega in družbenega bitja.

Tako bi se družba razvila v ustrezno, resnično prirodno svobodno družbo. Znanost bi ji odkrivala zakone njenega lastnega razvoja, s čimer naj bi bila dana osnova za reševanje vseh morebitnih konfliktov. Družba bi bila popolnoma prirodno moralna, ali »brez morale«, ker bi ta institucija v novih družbenih odnosih izgubila svoj *raison d'être*.

Tako je Marx zgradil sistem svoje prirodne moralne družbe na naslednjih predpostavkah. Človek kot antropološko, socialno in ekonomsko bitje nima v novih okoliščinah nobenega razloga za konflikt z družbo. Posameznik, skupina in družba niso več v nasprotju. S tem pa dosežemo tudi skladnost prirodnih zakonov z oblikami družbenoekonomskih odnosov, in sicer tako, da jih popolnoma spoznamo in obvladamo.⁶

Takoj lahko opazimo, da je v tej formuli nekaj, kar je podobno sklepanju klasikov politične ekonomije o kapitalističnem tržnem sistemu. Oba sistema naj bi bila prirodna in racionalna. Očitno, da so imeli tedanja filozofija ter klasiki politične ekonomije velik vpliv na Marxa, predvsem v njegovi viziji prihodnje družbe. V obeh glediščih je neka normativnost, čeprav niti klasiki politične ekonomije niti Marx ne izhajajo od tega (od želje), kaj naj bi bilo idealno-prirodno, ampak, kaj je, oziroma kaj bo kot spoznana racionalno-prirodna gospodarska stvarnost.

⁵ Po Engelsu bo imela največ prvin trajne morale »tista morala, ki zastopa v sedanosti prevrat te sedanosti, bodočnost, torej proletarska morala« (F. Engels, *Anti-Dühring*, CZ, Ljubljana 1948, str. 106).

⁶ »Za komunizem«, piše Marx, »je kot popolni naturalizem = humanizem, kot popolni humanizem = naturalizem resnična rešitev spopada človeka s narodo, človeka s človekom, resnična rešitev boja med eksistenco in bistvom, med opredmetenjem in samopotrditvijo, med svobodo in nujnostjo, med posameznikom in rodом. Komunizem je rešena uganka zgodovine in on ve, da je ta rešitev« (Rani radovi, str. 228).

Ta idealna Marxova negacija, točneje negacija negacij vsega predhodnega razvoja pa je za naslednjo, pokapitalistično fazo razvoja dvomna.⁷ In ta dvom naj bi na naslednjih straneh skušali razložiti.

IV

Če sem tako zgodovinsko prikazal ekonomijo kot družbeno-moralno vedo,⁸ ki se je vedno tako ali drugače ukvarjala z vrednostnimi kategorijami, točneje s tako ali drugače ovrednotenimi ravnanji ljudi; in če sem razen tega dokazal, da je tudi celotna Marxova politična ekonomija bazirana na moralni filozofiji in etiki (čeprav ne na abstraktni), potem je moja nadaljnja naloga, da za našo tezo: da je gospodarjenje a priori (med drugim seveda) moralna (etična) kategorija, podam lastno opredelitev morale z ene strani in gospodarjenja z druge strani.⁹

Da bi utrdili *moralo* kot pomembno družbeno kategorijo, jo moramo razviti iz *človekovega ravnanja* kot individualnega bitja in iz *človekovega ravnanja kot člana neke skupine* (skupnosti), to je kot družbenega bitja. Pogojno bi lahko govorili celo o individualni in družbeni morali.

Morala v individualnem smislu bo najprej kar največja usklajenost človekovega obnašanja, ravnanja in delovanja z razvitim bistvom človeka vobče in s progresivno razvitim človekom dane dobe. Robinzon seveda ne pozna morale. O morali lahko govorimo šele, ko sta vsaj dva človeka, ko obstoji neki odnošaj med ljudmi, ko obstoje skupine ljudi, ki jim pripadajo posamezniki (pa naj gre za krvno, delovno ali katerokoli drugo interesno zvezo). Iz tega razloga bomo morali dopolniti opredelitev *morale* kot takšen položaj, ki ni samo najbolj adekvaten s progresivnim bistvom človeka vobče in dane dobe, ampak ko le-ta v polnosti in odgovorno izpolnjuje vse obveznosti do drugih oseb na osnovi recipročnih zahtev (pravic in dolžnosti), to je, ko usklajuje svoje ravnanje z normami (načeli, vrednotami) manjše ali večje skupnosti ljudi, h kateri pripada ali pa se z njo identificira. Toda ali nismo prišli tudi s to opredelitvijo v neko zagato?

Postavimo, da je nekdo postal član fašistične stranke, ne da bi poznal njeno bistvo. Vprašujemo se, ali je bila ta oseba moralno odgovorna, prvič, za svoja dela, ki jih je izvrševala po nalogu stranke, in ali je bila, drugič, soodgovorna za vse zlo, kar ga je povzročila njegova stranka? Ali pa vzemimo drug primer. Kapitalist mora zaračunavati profit v ceno, če hoče vzdržati kot kapitalist v konkurenčni borbi. Sicer

⁷ V tem pogledu se našim nazorom dokaj približuje s svojimi stališči E. Fromm, čeprav se v drugih ocenah Marxovih idej z njim ne strinjamo (*Zdravo društvo*, Rad, Beograd 1963, str. 252, 253). Glej tudi moje delo *Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma*, CZ, Ljubljana 1960, str. 292 do 316.

⁸ »Nacionalna ekonomija izraža moralne zakone samo na svoj način« (*Rani radovi*, str. 245).

⁹ Napačno bi bilo proglasiti vse tiste, ki vidijo v gospodarskih problemih tudi moralne probleme, za moraliste. Moralisti so tisti, ki v vsakem dejanju vidijo predvsem in samo formalno moralni problem. Tega pa mi nečemo storiti.

pa posluje po vseh trgovskih normah »moralno«. Ali ta kapitalist moralno ali nemoralno posluje?

Že ta dva primera nas opozarjata, da bodo lahko nekatera dejanja sama po sebi, z vidika zgodovinskega razvoja nemoralna, pa čeprav se jih oseba kot takih ne zaveda; da bo neko dejanje z vidika nekega posameznika ali posamezne skupine moralno, a bo z vidika drugega posameznika ali posamezne skupine nemoralno. Ni torej popolne istovetnosti v oceni dejanj kot moralnih ali nemoralnih.

Predvsem bo *moralna sodba relativna* glede na tole diferenciacijo družbe: a) stanove in razrede, b) svetovni nazor in religijo, c) politično grupacijo in č) nacijo oziroma državno pripadnost. In končno seveda d) na čas, v katerem je sodba izrečena.

Toda, ali to pomeni, da je zaman vsako upanje, da najdemo določen *skupen kriterij za moralno razsojanje*. Od tega je namreč odvisno, ali lahko govorimo o človekovi svobodni volji in odgovornosti, o krivdi za takšno ali drugačno dejanje; ali lahko razmejimo pravice od dolžnosti, zahteve od obveznosti. Le tako bi imeli neko vodilo za moralno izbiro, ki bi pravilneje diskriminirala različne variante delovanja in izbrala najboljšo (najbolj moralno) med njimi. V nasprotnem primeru bi morali razglasiti popolni relativizem, subjektivizem in voluntarizem. Vsakdo bi subjektivno ocenjeval sleherno dejanje le s svojega vidika, s svojega interesa, s čimer bi izginil tudi pojem morale.

Namesto neposrednega odgovora na to vprašanje si dovoljujem zopet krajšo predhodno razlago. Ko sem trdil, da je v moralnih sodbah nekaj relativnega, nisem hotel reči, da v njih ni ničesar skupnega, splošnega, absolutnega. Relativno je dejansko diskontinuiteta, je pojavna oblika absolutnega, absolutno je sestavljeno iz relativnega. Kakor nimamo čistega gibanja in čistega mirovanja, čistega ravnotežja ali neravnotežja, popolne resnice ali neresnice, tako ne moremo govoriti o čisti in absolutni morali ali nemorali.

Če moralo izvajamo iz nekega tako ali drugače ocenjenega, toda dejanskega stanja odnosov med ljudmi, potem jo je treba razumeti kot postulirano (idealno) normo ravnotežja, v katerem bi bili odnosi med ljudmi na določeni stopnji družbenega razvoja. Ker pa so odnosi lahko v ravnotežju le v različnih skupnostih na različnih nivojih, bo zatorej tudi morala *neogibno gradirana* (relativna). Tako bo lahko dejanje nekega člana določene stranke ocenjeno po strankinih načelih za pravilno, z vidika nacionalnih interesov pa ne. Lahko bo postopek državljana po neki državni skupnosti ocenjen kot pošteno dejanje, z vidika razvijanja enotnosti človeškega rodu pa ne. To »gradiranje moralnih nivojev« v razsojanju ustvarja sicer določeno relativno cono v vrednostnih sodbah, toda hkrati tudi osnovo za določeno, čeprav najbolj splošno, sintetično moralno sodbo.

Kakor se kljub posameznim neravnotežjem v vesolju celotno ravnotežje ne more porušiti, tako se človeški rod nikoli ne more popolnoma amoralizirati, čeprav se moralne norme spreminjajo oziroma razvijajo. Nazoren dokaz nam je propad fašistične svetovne agresije, ki je hotela vsiliti človeštvu »fašistično moralo«, ki pa jo je združeno človeštvo uničilo kot amoralo.

Če sem bil v svojih izvajanjih dovolj jasen, potem bo bralec razumel, da moralnih norm ne gre pojmovati kot recept ali formulo za pravilno (moralno) odločanje v vsaki situaciji. *Uresničevanje morale* je namreč *dialektičen proces*, tudi prek vseh stranpoti, ki se utegnejo kazati celo kot nemoralna ali rušenje morale. Za moralno ni absolutne mere, za njeno merjenje lahko uporabljamo samo besedi: »bolj ali manj«, in še to šele na osnovi množične, primerjalne analize. Nekega dejanja ne moremo proglasiti za moralno ali nemoralno, tako kot proglasimo neko tekočino za lug ali kislino s pomočjo lakmusovega papirja.

Še najbolj se bomo približali pravilnemu pojmovanju morale dane dobe, če bomo izhajali od človeka kot kompleksnega, dialektičnega, zgodovinskega in antropološkega bitja, če bomo razumeli, da je človek sam produkt različnih faktorjev in da sam producira različna dejanja z različno oceno, ki si je tisočletja razvijal svojo moralno zavest na osnovi moralnega instinkta, moralnih izkušenj in moralne vzgoje; pod vplivom prirodnih sil in družbenega okolja, kjer so še posebej pomembni tako imenovani moralni vzori (npr. vzor staršev, voditeljev ali progresivnih družbenih gibanj). *Moralna zavest* ni le antropološka kategorija, ampak tudi del kulturnega razvojnega procesa (tu razumem kulturo v širšem pomenu besede). V vsaki fazi družbenega razvoja obsega norme, ki se niso mnogo spremenile in so del človeka kot specifične vrste živih bitij (npr. spoštovanje do staršev, ljubezen, zvestoba dani besedi ipd.), ali pa so izvedene iz razvitih specifičnih družbenih odnosov dane dobe in nacionalne družbe.

Recimo, da poizkušamo po takšni razlagi opredeliti nemoralno. *Nemoralno*¹⁹ bo takšna metoda za doseganje ciljev z določenimi sredstvi, ali takšno ravnanje nekega subjekta, ki je zavestno a) fiziološko-mentalno nenormalno, b) vidno neracionalno, c) očitno nehumano in č) nesocialno. In obratno, čisto moralno dejanje bi bilo »idealno«²⁰ kulturno ravnanje z nasprotnimi značilnostmi od a) do č).

Še bolj konkretno bi kot *nemoralno dejanje*, kot rušenje moralnega kodeksa lahko imenovali tisto dejanje:

- a) ki je namenoma izvršeno proti racionalnim principom;
- b) ki je v očitnem nasprotju z organsko razvito in uravnovešeno organizacijsko celoto;
- c) ki je storjeno brez občutka odgovornosti iz povsem egoističnih razlogov;
- č) ki ovira napredek gospodarskih in drugih dejavnosti;
- d) ki nasprotuje ali celo oškoduje druge ljudi, katerih se to dejanje tiče, oziroma ki omogoča subjektu tega dejanja očitno neupravičen privilegij;
- e) ki je v nasprotju s splošno sprejetimi kulturno-estetskimi vrednotami;
- f) ki ima negativen vzgojni vpliv na okolico, predvsem pa razvija takšne pojave kot so nezaupanje, zahrbtnost, varanje, laž itd.

¹⁹ Nemoralnega ne smemo istovetiti s kriminalnim, ki je nemoralno na višjo potenco, preganjano po pozitivnem pravu.

Naravno je, da se vsakega dejanja ne bo dalo takoj ali brez premisleka uvrstiti v kategorijo moralnega oziroma nemoralnega. Obstoji *cela cona človeškega delovanja*, ki je nekako *nevtralna*, ki je ne moremo vključiti ali je nikoli ne bomo mogli vključiti v moralno ali nemoralno kategorijo. Samo nekaj preprostih primerov. Ali je nemoralno popiti 2 del vina in potem sestiti za volan? Ali je nemoralno začeti ostro kritiko neke institucije ali osebe, če nekdo meni, da ni več progresivna, večina ljudi pa jo še vedno ima za progresivno? Ali je nemoralno začeti borbo za povečanje dohodka ali cen, če pa veš, da če tega ne boš storil, boš oškodovan, ker so vsi drugi že to napravili? Ali je nemoralno, če neki partner spremeni svoje ravnanje, ker so se spremenile okoliščine, npr. državni predpisi?

To opozorilo, da ne moremo slehernega dejanja ovrednotiti kot moralno ali nemoralno pa vendar ne zanika našega poizkusa, da vsaj okvirno *objektiviziramo kriterije moralne sodbe*. Še posebej je ta naša misel usmerjena proti tistim relativistom in oportunistom, ki sicer priznavajo obstoj morale, ki pa jo je po njihovem mnenju mogoče kaj lahko spreminjati, dalje proti tistim, ki skušajo družbene vede proglasiti za »wertfrei« (M. Weber), pa tudi proti tistim, ki menijo, da bo resnična znanost sama producirala najvišji sistem vrednot, skratka, da bo racionalizem zamenjal moralo, ali da bo samo neke vrste »racionalna morala«.¹¹

V

Zdaj pa s to razlago morale preidimo k vprašanju gospodarjenja. Ali je gospodarjenje moralni problem?

V tem svetu (pa naj gre za kapitalistični ali socialistični sistem, za Jugoslavijo, SZ ali ZDA), kjer je še vedno relativno ali celo absolutno pomanjkanje dobrin in torej živ tudi problem količine posedovanih dobrin, kjer ljudje niso popolnoma racionalna bitja niti ne popolnoma socialno-humana bitja, je vsekakor jasno, da gospodarjenje mora imeti tudi svojo moralno plat. Ljudje različno vrednotijo različne metode gospodarjenja glede na svoje različno znanje, interes in položaj v družbi.¹²

Problem gospodarjenja ni, kot pogosto slišimo, preprosto proizvajanje dobrin. *Gospodarjenje* je posebno dejanje v določeni družbi, in sicer 1. v fizičnem pogledu smotrno ustvarjanje in porazdeljevanje dobrin, 2. v denarno vrednostnem pogledu pa smotrno ustvarjanje in porazdelitev dohodka po nekem subjektu (subjektih) na podlagi kombiniranja sredstev in delovne sile, ki so na voljo le v omejeni količini.

Če je neki nacionalni družbi v končni instanci glavni gospodarski smoter proizvodnje čimvečje količine dobrin, pa to ni več tako, brž ko razdelimo družbo v različne razrede in sloje z različnimi interesi ter

¹¹ Glej Howard Selsam, *Sozialismus und Ethic*, prevod. Dietz Verlag, Berlin 1955, str. 142.

¹² »Dejansko je na področju gospodarstva še slaba uniformiranost ustreznih etičnih norm med različnimi profesijami« (J. W. Bunting, »Ethics for Modern Business Practice«, New York, Prentice Hall, Inc., 1955, str. 4.)

v različne samostojne proizvajalne in potrošne enote. Tedaj se očitno enotni družbeni smoter gospodarjenja diferencira po subjektih v posebne smotre. Vsak subjekt kalkulira gospodarske učinke s stališča svojega interesa. Enemu razredu ali sloju bo smoter gospodarjenja bogatenje, drugemu samo revno preživetje. Podjetju kot blagovnemu proizvajalcu bo prvo pridobitni smoter (pa najsi bo v obliki profita ali dohodka), potrošniku pa čimboljše zadovoljevanje potreb. Kategorije kot so dobrine, cene, dohodki, stroški, izdatki, profit postanejo temeljne kategorije gospodarjenja, ki jih različni subjekti različno vrednotijo.

Podjetnik v kapitalizmu bo stremel k čimvečjemu profitu, delavec k čimmanjši porabi delovne sile za določeno mezdo. Sistem, ki temelji na kolektivni lastnini, odpravlja profitni motiv kot privatno kategorijo gospodarjenja, ne odpravlja pa še nasprotja med ocenami, ki jih o smotru gospodarjenja uveljavljajo različni proizvajalci, potrošniki in državni aparat, ne odpravlja nasprotja med tem, kako ocenjujejo smoter gospodarjenja vodstveni funkcionarji v gospodarskih organizacijah, in pa tem, kako ga ocenjujejo vsi tisti, ki so samo izvrševalci funkcij, ne odpravlja nasprotja med tistimi, ki imajo visoke dohodke, in tistimi, ki imajo nizke dohodke.

Torej je iluzorno, da bi socializem odpravil moralni problem gospodarjenja, čeprav je prav, da vemo, kdaj bi vsaj na gospodarskem področju moralnih problemov ne bilo. To je neogibno vedeti tudi zategadelj, da si lahko ustvarimo točnejšo sodbo o sedanjih gospodarskih dogajanjih.

Zato naj znova razčlenimo *tiste pogoje popolnoma moralne družbe*, ki smo jih uvodoma na kratko navedli. Ti pogoji bi bili vsaj štirje: a) vse zelene dobrine bi morale biti v izobilju, b) družba bi morala biti egalitarna (ljudje bi morali biti izenačeni v ekonomskem pogledu — enakost dohodka itd., socialnem, političnem itd. pogledu), c) vsi ljudje, ki odločajo, bi morali imeti popolno znanje o sedanjih in prihodnjih gospodarskih procesih, č) ljudje bi morali odločati in iti v akcijo s popolno družbeno odgovornostjo na osnovi altruističnih nagibov brez uporabe sile, diskriminacije, prevare, brez težnje po lastnem privilegiju ipd.

Poglejmo, kako je s temi pogoji (normami) v stvarnosti.

Ad a) Čeprav je ameriški ekonomist napisal knjigo *Družba v izobilju*, se bomo vsi strinjali, da danes ni na svetu družbe, ki bi imela takšno količino različnih dobrin, da bi jih lahko proglasila za *proste dobrine*. Kakor hitro pa so dobrine na razpolago le v omejeni količini, že nastane ekonomski in moralni problem, kaj proizvajati najprej, kaj zatem itd.; skratka problem, kdo določa strukturo proizvodnje, razporeditev sredstev in delovne sile za razne proizvodne namene itd. Samo nekaj primerov. Ker ni dovolj sredstev za obilno proizvodnjo avtomobilov, ali obratno, ker ni dohodek neskončno velik, si lahko nabavijo avtomobile samo nekateri ljudje. Tisti, ki nimajo dovolj dohodka, pa tudi bolniki, invalidi, stari ljudje lahko menijo, da je uporaba sredstev in zaposlitev delovne sile za proizvodnjo avtomobilov nepravilna, ker bi se lahko ista sredstva in delovna sila uporabila za drugačno proizvodnjo, od katere bi imeli koristi tudi ti prebivalci. Zato ker so pivci vina, so določena sredstva in delovna sila angažirana v proizvodnji vina, kar je po mnenju

abstinentov nepravilno, nemoralno, ker bi taista sredstva v drugačni zaposlitvi dajala dvojno večji učinek: več dobrin za vse in manjše socialno zlo.

Ad b) Prvi pogoj je povezan tudi z drugim pogojem. Dokler ljudje z različno izobrazbo, z različnim položajem, sposobnostmi itd. prejema dokaj različen dohodek (razpon v dohodkih je velik), je upravičeno tudi vprašanje, ali je takšen sistem najbolj moralen. Kdo more trditi, da je pravilno, da prvih 5 % odraslih ljudi prejema 200.000 din mesečnih prejemkov, zadnjih 5 % pa samo 20.000, da je pokojnina v znesku 15.000 din normalna, da je otroški dodatek v višini 3500 din zadosti velik ipd. Kdo lahko trdi, da je pravilno, da so avtorski honorarji dvakrat obdavčeni, obresti pa samo enkrat prek davka na osebni dohodek itd., itd.

Nekateri pravijo, da vse te nagrade deli trg, da je trg tisti, ki določa, kaj proizvajati. Torej naj bi bil trg najbolj demokratična in najbolj pravična institucija. Toda to je fetiš trga. Na trgu se srečujejo različni subjekti z različno močjo v najrazličnejših oblikah. Tisti, ki ima visok dohodek, in tisti, ki ima zelo nizek dohodek, sta dva popolnoma različna volivca z različnim številom glasovnic.

Ad c) Toda oprava imamo tudi s tretjim faktorjem. Nobenega dvoma ni, da smo danes še daleč od takšnega znanja, da bi ob vsaki odločitvi točno preračunali primarne, sekundarne itd. učinke. Ali je odločitev, katere posledica je manjši gospodarski učinek, kot bi lahko bil, zaradi nezadostnega znanja, nemoralna?

Nedvomno je znanje razvojni miselni proces in se stalno povečuje z izobrazbo in z razvojem znanosti. Nizko znanje ljudi je lahko zgodovinsko dejstvo in zanj ljudje ne morejo moralno odgovarjati.

Kot nemoralno bomo pa kategorizirali odločitev na podlagi znanja v treh primerih: a) kadar bi določena oseba načrtno slabše angažirala svoje znanje, ali pa če bi to storila iz nemarnosti, b) kadar bi se nekdo zavedal, da je prostovoljno sprejel neko funkcijo, ki mu daje pravico odločanja, za katero pa je vedel ali sumil, da ji ne bo kos po svojem znanju (npr. funkcijo je prevzel zaradi visokega dohodka) in c) kadar bi bil nekdo opozorjen na a) in b) točko, pa kljub temu ne bi ničesar storil, da bi negativni učinek preprečil.

Ta vir nemoralnih postopkov je možno odpravljati z vzgojo ljudi, s povečano izobrazbo ljudi, ki odločajo, z nameščanjem pravega človeka na pravo mesto (profesionalna morala), z javno odgovornostjo za vse odločitve ter s tem, da vežemo odločitev na finančno odgovornost (v pozitivnem in negativnem smislu).

Ad č) S tem pa smo se že dotaknili četrtega pogoja »moralne družbe«, do katerega je pa še težje zavzeti odločno stališče.

Očitno je, da bo s tega vidika bogatenje kapitalista v očeh delavca nemoralno dejanje. Težje pa je reči, ali je tudi povečanje cene kruhu, krompirju itd. nemoralno dejanje, če pa se poveča povpraševanje. Skratka, ali je oblikovanje cen po ponudbi in povpraševanju sploh moralno dejanje? Ali je investiranje v določeno področje iz spekulativnih, dobičkonosnih razlogov moralno ali ne? Ali je odpust 100 delavcev zaradi mehanizacije proizvodnega procesa moralno?

Načelno bi lahko rekli, da je sleherno prizadevanje za izključno lastni cilj, ne meneč se za to, kako bo takšna odločitev zadela druge, brez tehtanja morebitnih negativnih posledic, nemoralno.

Tako bo nemoralen investicijski predlog, ki pa ni utemeljen, skupine inženirjev, ekonomistov, poslancev občinske ali pa zvezne skupščine bodisi zaradi visoke nagrade (bodisi zaradi osebnega ali lokalnega prestiža bodisi po želji interesentov itd.). Nemoralen bo predlog za oprostitev plačevanja obrestne mere ali prošnja za subvencijo, kadar gre samo za to, da bi se prikrila izguba ali celo povečal dohodek. Nemoralno je dajanje premij v milijardnih zneskih za pospeševanje izvoza, če pa same gospodarske organizacije ne storijo ničesar ali malo za znižanje lastne cene proizvodov.

Še bolj očitno nemoralno bo takšno dejanje kot so spreminjanje, potvarjanje dejstev oziroma stvarnega stanja, prevare ipd., če to že niso kazniva dejanja. Nemoralno je, če se s partnerjem dogovarjam o eni stvari, v načrtih pa imam povsem drugačen cilj. Nemoralno je, če podjetje napiše na garancijski list, kaj vse spada v garancijo, potem pa se tem opravičilo izmika. Nemoralno je izvajanje reklame za neki proizvod s takšno in takšno kakovostjo, ki pa ne ustreza dejanskemu stanju. Nemoralno je ustvariti psihozo pomanjkanja dobrin, da si tako povečaš cene in dohodke. Nemoralno je težiti k prekvalifikaciji brez ustreznega znanja in izkušenj. Nemoralno si je povečati osebni dohodek na podlagi poznanstva, članstva v določeni organizaciji itd.

Tudi v tem primeru vidim kot prvo pot k rešitvi tega vprašanja izboljšanje strokovnega znanja tistih, ki odločajo. Toda varali bi se, če bi menili, da je to že dovolj. Drug nič manj pomemben izhod vidim v zaostrovanju odgovornosti, ki je moralni imperativ, v večji aktivizaciji vzgojnih institucij od osnovne šole dalje (moralika, ki se poučuje, še ni dovolj), v zaostrovanju moralnih in pravnih sankcij proti kršiteljem moralnih norm.

Neodgovorna dejanja naj bi v večji meri posredovali javnosti, da bi se na primerih prikazovalo, kako ne delati, kako konča človek, ki mu postane dinar ali visok položaj edina vrednota, ne pa ustvarjalno delo in human odnos do ljudi. Ostreje bi se moralo postopati proti ozkim, sebičnim interesentom raznih skupin, javno ožigosati poizkuse zvez in pritiska od zgoraj, kar se je še posebej negativno pokazalo v neodgovornem investiranju. Vsa tista dejanja pa, ki so razvidno kriminalnega značaja, naj bi sodišča ostreje kaznovala kot dosedaj.

Čeprav je seveda treba ločiti *objektivno utemeljeno odgovornost* posameznika ali posamezne skupine za določeno odločitev ali dejanje od *neodgovornost* za določene odločitve in dejanja. V vseh tistih primerih, ko neko dejanje ni v celoti ali v pretežni meri posledica samostojne odločitve določene osebe, ne moremo naprtiti tej osebi vse odgovornosti. Kar pa ne pomeni, da ni zanj odgovoren ali kriv nekdo drug, ki je npr. zahteval ali predlagal takšno odločitev.

Tako menim, da brez boja progresivnih sil za jasno in javno odgovornost ne more biti tiste morale, ki je pogoj razvite demokracije. To velja še toliko bolj za družbo, kjer naj bi na področju gospodarstva

država čimprej odmrla. Kaj nam pomagajo vse formule in sheme za »pravilno« investiranje, oblikovanje cen, večji izvoz itd., če pa nismo storili dovolj za izboljšanje moralne odgovornosti v gospodarstvu. Nobena institucija, formalno še tako lepa, ni sama po sebi zagotovilo za visoko moralnost ravnanj in akcij. Moralna prevzgoja je bistven del družbenega razvoja, ki ima prav gotovo določeno determinanto v materialnem družbenem okolju, toda ne edino. Ena determinanta je tudi v samem človeku z njegovim vrednotnim sistemom, ki ima svojo lastno logiko razvoja. Ta človek pa je antropološko gledano obremenjen s starim in pripravljen sprejemati novo, toda samo ob določenih okoliščinah. Dialektično gledano, nimamo nobenega zagotovila, da ta človek ne bi bil tudi nemoralen v svetu, ki smo ga pravkar opisali, dasiravno ga večina pravnih in drugih institucij jemlje kot moralno bitje.

Morala ni za večno dan, nespremenjen prirodni sistem ravnanja ljudi, toda prirodno je za vsak družbeni sistem, da temelji na določenih moralnih normah.